

Γέφυρα στο Κάτω Βιτάλι, κοιλάδα Βιταλίου

Η βαλκανική χερσόνησος, ένας κρίκος στην αλυσίδα θαλασσών και χερσονήσων που είναι η Μεσόγειος –ο μεγάλος έρωτας του Fernand Braudel– αποτελεί ταυτόχρονα μία «αυτόνομη ήπειρο», που «ποτίζεται» από τη ζωή της θάλασσας και την «ποτίζει». Υπόγεια ρέματα συνδέουν τα διαφορετικά τοπία και τους διαφορετικούς τρόπους ζωής, στα παράλια και στην ενδοχώρα, και οι γεωγραφικές αντιθέσεις επηρεάζουν την εξέλιξη της ιστορίας στον τόπο αυτόν. Οι διαφορές αυτές απορρέουν από τους διαφορετικούς ρυθμούς της ζωής, που επηρεάζει καθοριστικά η μικρότερη ή η μεγαλύτερη επαφή με τις εξωτερικές επιδράσεις¹. Η λέξη «αντιθέσεις» είναι εκείνη που εμφανίζεται με τη μεγαλύτερη συχνότητα στις αφηγήσεις των περιηγητών των περασμένων αιώνων.

Η Μεσόγειος δεν ήταν το πεδίο ενός μόνο πολιτισμού, αλλά ένας χώρος όπου αναπτύχθηκαν περισσότεροι «τοπικοί» πολιτισμοί. Τούτο πιθανόν γιατί, αφότου χάθηκε η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και μετά τις τελευταίες προσπάθειες του Ιουστινιανού, δεν υπήρξε ένας μεσογειακός πολιτισμός, αλλά περισσότεροι επιμέρους, για τους οποίους οι ακτές της Μεσογείου αποτέλεσαν σύνορα. Ο θαλάσσιος χώρος υπήρξε, από μόνος του, θέατρο πολλών στρατιωτικών επιχειρήσεων καθώς και πολλών εμπορικών ανταλλαγών. Μεταξύ των πολιτισμών, πόλεμοι και εμπόριο δεν έπαψαν να εναλλάσσονται και μάλιστα να συμπίπτουν χρονικά τόσο την εποχή των Σταυροφοριών όσο και κατά τους τέσσερις αιώνες της τζιχαντ που προηγήθηκαν. Πλήθος ιστορικών και αρχαιολόγων υποστήριξε την άποψη ότι η κατάρρευση του διεθνούς εμπορίου στη Μεσόγειο έλαβε χώρα πριν από την άφιξη των «ιππέων του Ισλάμ», στις αρχές του 7^{ου} αιώνα, ενώ η αραβική κατάκτηση προκάλεσε την καταστροφή του θαλάσσιου εμπορίου στο δεύτερο μισό του 7^{ου} αιώνα, με τις επιθέσεις του χαλίφη των Ομμεϊαδών κατά της Κύπρου το 649 και το 653. Η αραβική κατάκτηση είχε επίσης ως αποτέλεσμα την καθυστέρηση της ανάπτυξης του αστικού πολιτισμού μέχρι τον 10^ο αιώνα τόσο στη Μικρά Ασία και τη βόρεια Αφρική όπως και στο νότιο τμήμα της Ιταλίας. Ο χώρος της Μεσογείου, κατακερματισμένος σε πληθώρα περιφερειακών δυνάμεων, σαρωνόταν από πειρατικές επιδρομές, στις οποίες άρχισε σιγά σιγά να ανταπαντά από τον 9^ο αιώνα ο βυζαντινός στόλος και αργότερα ο στόλος των πόλεων της Ιταλίας.

Την ίδια χρονική περίοδο μία μετακίνηση πληθυσμών έλαβε χώρα προς τη Δύση, περισσότερο προς την Ιταλία, κατ' εξοχήν προορισμό των προσφύγων από τον 7^ο αιώνα έως τον 11^ο αιώνα. Αυτή η κίνηση δεν είναι γνωστή στους ιστορικούς, καθώς πραγματοποιήθηκε μέσα στη σιωπή που συνοδεύει πάντα τις μεταναστεύσεις των ανωνύμων. Ο F. Burgarella εκτιμά ότι η μετανάστευση αυτή ήταν αδιάκοπη, περιγράφοντας μια εσωτερική κινητικότητα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, σχεδόν πάντα αθόρυβη².

Κατά τη μακρά βυζαντινή περίοδο (330-1207 μ.Χ.) πολλοί είναι εκείνοι που συνέβαλαν στη διακίνηση του αρχαίου ελληνικού πνευματικού πολιτισμού σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου, καθώς Έλληνες από τη Σικελία, τη Νότια Ιταλία ή την εξαρχία της Ραβέννας πήγαιναν στην Ιερουσαλήμ για να προσευχθούν ή στην Κωνσταντινούπολη για να σπουδάσουν. Συγχρόνως επίσης Έλληνες από το Βυζάντιο επισκέπτονταν τη Ρώμη για να προσκυνήσουν στους

1. Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και Λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α., 1989.

2. F. Burgarella, «Presenze greche a Roma: aspetti culturali e religiosi». *Roma fra Oriente e Occidente, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, 49, Spoleto, 2002, σελ. 943-992.

τάφους των αποστόλων ή κατέφευγαν εκεί λόγω των διωγμών, ενώ άλλοι από πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας, από τον ελλαδικό χώρο αλλά και από τη Σικελία, μεταφέρονταν ως δούλοι στις πρώτες βυζαντινές επαρχίες της Αιγύπτου ή της Συρίας. Η διασπορά αυτή, άλλοτε εθελούσια και άλλοτε αναγκαστική, ύφανε τον ιστό για τη διάδοση του αρχαίου πνευματικού πολιτισμού, καθώς και την ανταλλαγή κάθε είδους γνώσης. Έτσι ο κόσμος διατήρησε ή ανέκτησε ένα μέρος της γνώσης των αρχαίων, αρκετό καιρό πριν τις Σταυροφορίες.

Η Ευρώπη έλαβε γνώση των ελληνικών κειμένων επειδή τα αναζητήσε, όχι επειδή της τα έφεραν³. Τα βιβλία κυκλοφορούσαν απευθείας από το Βυζάντιο προς τη Σικελία, τη Ν. Ιταλία, τη Γαλλία αλλά και προς την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Πολύ σημαντικά φυτώρια - κέντρα γνώσης, αντιγραφεία –scriptorium– της Αντιόχειας, του Μον-Σαιν-Μισέλ, του Αγίου Όρους αργότερα, της Μολδαβίας, αντέγραφαν και μετέφραζαν εκτός από θεολογικά, φιλοσοφικά, ρητορικά, ιστορικά βιβλία και Μαθηματικά, Γεωμετρία, Μηχανική.

Στις αρχές του 8^{ου} αιώνα φαίνεται ότι η Άνδρος αποτέλεσε έδρα σημαίνοντος αξιωματούχου του Βυζαντίου. Για το γεγονός αυτό προφανώς συνέβαλε η γεωγραφική της θέση, στο στενό του Καφηρέως, πάνω στην κύρια θαλάσσια οδό για την Κωνσταντινούπολη. Από τα νησιά του Αιγαίου, εκτός της Άνδρου, μόνο η Χίος και η Ρόδος, σύμφωνα με σιγιλλογραφικές μαρτυρίες αναφέρονται ως έδρες αξιωματικών των βασιλικών «κομμερκίων» (δασμών στα εισαγόμενα εμπορεύματα). Αργότερα η λέξη σήμαινε απλά «κρατικό τελωνείο»⁴.

Στην περίοδο της βασιλείας του Μιχαήλ Β' του Τραυλού (820-829) η Άνδρος διέθετε, αν όχι οργανωμένο σχολείο, τουλάχιστον την παρουσία λογίου και διδασκάλου, συχνά καταγόμενου από το νησί, ο οποίος προσέλκυε μαθητές ακόμη και από την Κωνσταντινούπολη. Επίσης τα άγνωστα και μη κατονομαζόμενα μοναστήρια ήταν εφοδιασμένα με πλούσιες βιβλιοθήκες που το περιεχόμενό τους δεν ήταν μόνο θεολογικό. Η σπουδαιότερη πληροφορία για την Άνδρο σχετίζεται με την παραμονή στο νησί του περίφημου Λέοντος του Μαθηματικού και Φιλοσόφου (στο δεύτερο μισό του 9^{ου} αιώνα)· ο οποίος συνέγραψε πραγματείες σε θέματα μηχανικής, γεωμετρίας και αστρονομίας. Ο ίδιος ο Λέων συνήθιζε να λέει ότι τα Μαθηματικά, τη ρητορική και τη φιλοσοφία τα διδάχθηκε στην Άνδρο⁵. Κατά τον 10^ο αιώνα τα νησιά του Αιγαίου υπέφεραν τα μέγιστα και μόνο μετά την καταστροφή των Αράβων πειρατών της Κρήτης και την επαναθεμελίωση της βυζαντινής κυριαρχίας τα πράγματα έγιναν ηρεμότερα και τα νησιά δεν ήταν πλέον εκτεθειμένα σε επιδρομές πειρατικών στόλων. Εντούτοις οι επιθέσεις δεν έλειψαν ολοκληρωτικά. Αναφέρονται το 1028, 1034 και 1035⁶.

Η πολιτισμική κίνηση στο Βυζάντιο εντάθηκε ακόμη περισσότερο τον 11^ο αιώνα, ο οποίος χαρακτηρίζεται από μια αλματώδη πρόοδο του στοχασμού και της δημιουργίας που αναζωογόνησαν τόσο τις θετικές επιστήμες, όσο και τη φιλοσοφία και τη θεολογία. Σημαντικό δείγμα αυτής της πνευματικής κίνησης αποτελεί το έργο του Μιχαήλ Ψελλού (1020-1079), νεοπλατωνικού φιλοσόφου που γνώριζε όμως και το έργο του Αριστοτέλη (έγραψε σχόλια στο *Φυσικά* για τον γιο του Κωνσταντίνου Δούκα, τον μελλοντικό αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ')⁷.

Κατά την εποχή των Κομνηνών περιορίστηκαν οι ναυτικές δυνάμεις του Βυζαντίου, έτσι ώστε να αναζητηθούν νέοι πόροι. Επακολούθησε η διασπορά του πληθυσμού της χώρας στην περιοχή της Μεσαράς, ονομασία του τμήματος του νησιού που περιλαμβάνεται μεταξύ της Έξω Μεριάς και της Οπίσω Μεριάς. Για να προστατευθούν οι νέοι οικισμοί από τις συχνές πειρατικές επιδρομές, εφαρμόστηκε άλλο αμυντικό σύστημα – η Τετραπυργία⁸. Από την εποχή της εγκατάστασης των Αράβων στην Κρήτη (από το 826) τα νησιά έγι-

3. Όπως γράφει ο Α. Djebbar («Universalité et localité dans les pratiques scientifiques des pays d'Islam». *Alliage* 55-56. Dialogue transculturel, 3): «Επιμένουν να λένε ότι οι Άραβες μετέδωσαν την επιστήμη στην Ευρώπη, ενώ θα έπρεπε μάλλον να μιλούν για οικειοποίηση αυτής της επιστήμης από τους Ευρωπαίους».

4. Δ.Ι. Πολέμη, *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981, σελ. 46.

5. Σ. Γκουγκενέμ, *Ο Αριστοτέλης στο Μον-Σαιν-Μισέλ. Οι Ελληνικές ρίζες της Χριστιανικής Ευρώπης*, Εκδόσεις Ολκός, 2008.

6. Δ.Ι. Πολέμη: *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981, σελ. 48.

7. Σ. Γκουγκενέμ, *Ο Αριστοτέλης στο Μον-Σαιν-Μισέλ. Οι Ελληνικές ρίζες της Χριστιανικής Ευρώπης*, Εκδόσεις Ολκός, 2008, σελ. 87.

— Δ. Πασχάλης, *Ιστορία της νήσου Άνδρου. Τόμος Α'.* Εκδόσεις Γ. Δαρδανός. Αθήνα 2004, σελ. 15, 646, 654.

...Κατά τους βυζαντινούς χρονογράφους ο Μιχαήλ Ψελλός υπήρξε διδάσκαλος της περιωνύμου Φιλοσοφικής Ακαδημίας της Άνδρου.

8. Ι. Βογιατζίδης, «Γλώσσα και Λαογραφία της νήσου Άνδρου. Τόμος Α. Μέρος Β». *Ανδριακά Χρονικά* 9. Εκδόσεις Ανδριακού Ομίλου 1960, σελ. 122, 123, 124, 125, 173.

ναν ευπρόσβλητα και βρέθηκαν και πάλι στο πεδίο συγκρούσεων μεταξύ βυζαντινών και αραβικών στόλων (Σαρακηνοί πειρατές κυρίως).

Ο 12^{ος} αιώνας είναι για τη βυζαντινή Άνδρο η εποχή με τα περισσότερα δημοσιευμένα στοιχεία και πληροφορίες. Ενόψει του νορμανδικού κινδύνου, ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός το 1105 ετοιμάζει στόλο από τις παραλιακές πόλεις και από τις Κυκλάδες. Το 1102 επισκέφεται την Άνδρο ο Αγγλοσάξωνας Saewulf, πηγαίνοντας προσκυνητής στους Αγίους Τόπους. Σημειώνει στο «Οδοιπορικό» του ότι στο νησί κατασκευάζονται πολύτιμα σκυνδάλια, ξάμιτα και άλλα μεταξωτά⁹. Την ευημερία αυτή της Άνδρου πιστοποιεί και άλλη πηγή, ο καταγόμενος από τη Σικελία άραβας γεωγράφος Al-Idrisi, γράφει κατά τα μέσα του αιώνα ότι η νήσος ακμάζει και την περιγράφει ως «καλώς κατοικημένη».

Αξιόλογοι βυζαντινοί ναοί κτίζονται αυτή την εποχή και διατηρούνται ακέραιοι ή σχεδόν ακέραιοι: οι Ταξιάρχες Μεσαριάς, Μελίδας και Υψηλού, η Παναγία του Μεσαθουρίου και ο Άγιος Νικόλαος του Άνω Κορθίου και άλλοι από τους οποίους οι αλλοιώσεις έχουν εξαφανίσει τυχόν στοιχεία παλαιότητας¹⁰.

Στο τέλος του 12^{ου} αιώνα η Άνδρος αποτελεί έδρα μικρού θέματος του Βυζαντίου. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγεί διασωζόμενο χρυσόβουλο του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου με ημερομηνία Νοέμβριος 1198. Συνηγορεί και αυτό για τη σχετική ακμή της Άνδρου, η οποία προκρίθηκε ως έδρα διοικητικής και στρατιωτικής περιφέρειας κατά την περίοδο της παρακμής του κράτους.

Με την κατάλυση του Βυζαντινού κράτους από τη Δ΄ Σταυροφορία (12 Απριλίου 1204) εδραιώνεται στον Ελλαδικό χώρο η Φραγκοκρατία. Η περίοδος της Φραγκοκρατίας είναι περισσότερο τεκμηριωμένη και με μία συνεχή παρακμή των περισσότερων νησιών. Παρότι από αρχαιότερους χρόνους οι Κυκλάδες ήταν εύκολος στόχος των πειρατών που περιέτρεχαν το Αιγαίο, σε ουδεμία περίοδο προκλήθηκε τόσοσ όλεθρος όσος κατά τη Φραγκοκρατία, όταν το έργο των πειρατών το συνέχισαν κατά καιρούς και οι ίδιοι οι δυνάστες των νησιών. Στη διανομή της αυτοκρατορίας τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου, που ήσαν σταθμοί στη διακίνηση του εμπορίου, κερδίζουν Βενετοί ευγενείς. Ο Marino Dandolo κατέλαβε την Άνδρο το 1207. Είναι ο πρώτος δυνάστης του νησιού, το οποίο παραμένει στην κυριαρχία των Βενετών ως το 1566.

Για να προστατεύσουν το νησί από πειρατικές επιδρομές και από τις επεκτατικές διαθέσεις των Τούρκων οι Φράγκοι χτίζουν σε επίκαιρα σημεία αμυντικούς πύργους, κάστρα και βίγλες¹¹. Η γη της Άνδρου είναι χωρισμένη σε φέουδα τα οποία παραχωρούνται από τη Βενετία σε ευγενείς της, παραχωρούνται όμως φέουδα και σε μερίδα Ελλήνων, έναντι διάφορων συμφερόντων¹².

Πρέπει να υποθέσουμε ότι η καλλιέργεια του μεταξιού εξακολουθεί με επιτυχία και κατά τη Φραγκοκρατία, υπάρχει όμως παντελής έλλειψη αναφορών. Η οικονομία στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη γεωργία και την κτηνοτροφία: «Το 1364 το νησί εισάγει σιτάρι από την Εύβοια, ενώ ένα αιώνα νωρίτερα η Άνδρος είχε περίσσευμα σταριού για εξαγωγή. Στον Janulli de Grammatica δόθηκε άδεια να μεταφέρει ξυλεία από την Κρήτη για το κάστρο του (1416). Κατά τον 13^ο αιώνα η Άνδρος εξάγει μέλι και κερί. Το 1413 ο Pietro Zeno αναλαμβάνει την υποχρέωση να αποστέλλει στην Κρήτη κάθε χρόνο 20 άλογα και ημίονους και μετά μια δεκαετία 50»¹³.

Το 1537 ο Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσσα με ισχυρό στόλο εμφανίστηκε στην Άνδρο. Κατέλαβε τότε αμαχητί το νησί, εξεδίωξε τον δυνάστη Crusino Γ΄ και επέβαλε τακτικό ετήσιο φόρο υπέρ του Σουλτάνου. Από τότε οι δυνάστες της Άνδρου ήταν υποτελείς στους Τούρκους.

Η τουρκική κατάκτηση οριστικοποιήθηκε το 1566 με την αποδοχή της από τους Ανδρίους, στάση που συνετέλεσε στην ανανέωση και την παροχή νέων προνομίων, δίνοντας έτσι ώθηση στην ανάπτυξη του νησιού. Το 1576 παρου-

9. Δ.Ι. Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981, σελ. 49.

...Εδώ έχουμε την πρώτη μνεία περί των περιφήμων μεταξωτών της Άνδρου εμμέσως δε και περί της σηροτροφίας, η οποία ως ιδιαίτερος επικερδής συνέβαλλε εις την οικονομίαν του τόπου μέχρι και κατά τον 19^ο αιώνα. Την πληροφορία του Saewulf επιβεβαιώνει άλλη, σχεδόν συγχρόνη πηγή. Εις εκ Γερμανίας επιστολή του έτους 1132 ή 1136 –η χρονολογία παραμένει ακαθόριστος– προς έμπορον διαμένοντα εν Αλεξανδρεία η σύζυγος τούτου ζητεί εξάμιτον και δύο ζεντάτα εξ Άνδρου. Ας σημειωθεί ότι το εξάμιτον (εις δυτικές πηγάς παρεφθάρη εις sciamite ή semit) ήτο ύφασμα εκ μετάξης χονδρόν και βαρύ, λόγω δε της υψηλής τιμής του θεωρείτο είδος κατ'εξοχή πολυτελείας και εχρησιμοποιείτο υπό πλουσίων και ανώτερων κληρικών. Το εξάμιτον κατασκευάζετο εν Ελλάδι, πλην της Άνδρου όμως ουδείς άλλος τόπος αναφέρεται ως σχετιζόμενος προς αυτό. Το ζεντάτο ήτο επίσης μεταξωτόν, αλλά λεπτόν, η κατασκευή του όμως επεκτείνετο μέχρι της Κίνας. Ίσως η Άνδρος εφημιζέτο διά την καλή ποιότητα των ζεντάτων. Τα scindalia (ελλην. σχινδάλιαμος) ήσαν αι εκ χρυσού ή αργύρου λεπτά κλωσται).

10. Α. Ορλάνδος, «Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου. Οι Ταξιάρχαι της Μεσαριάς, Μελίδας και Υψηλού και η Κοίμησις της Θεοτόκου Μεσαθουρίου», *ABME* 8 (1955-56), σελ. 3-67.

11. Ι. Βογιατζίδης, «Γλώσσα και Λαογραφία της νήσου Άνδρου. Τόμος Α. Μέρος Β». *Ανδριακά Χρονικά* 9. Εκδόσεις Ανδριανού Ομίλου 1960, σελ. 50.

12. Α. Χαριτωνίδου, *Άνδρος*, σειρά Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Μέλισσα, 1981, σελ. 16.

13. Δ.Ι. Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981, σελ. 64.

σιάζεται ξανά στο νησί, μετά από τρεισήμισι περίπου αιώνες, η ορθόδοξη επισκοπή. Το 1621 η επισκοπή της Άνδρου γίνεται ανεξάρτητη υπαγόμενη απευθείας στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Ο αχτιναμές (προνόμιο) του 1580 αποτέλεσε τον καταστατικό χάρτη διοίκησης των νησιών ως το 1821, με λίγες τροποποιήσεις κατά καιρούς και ευνόησε την ανάπτυξη της τοπικής αυτοδιοίκησης στην οποία οι επεμβάσεις των τουρκικών αρχών ήταν περιορισμένες. Η οικονομία βασιζόταν αποκλειστικά στη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή του τόπου. Το εμπόριο ήταν αρκετά περιορισμένο και η ναυτιλία ασήμαντη πριν από το τέλος του 18^{ου} αιώνα. Με τον καιρό οι μεγαλύτεροι γαιοκτήμονες κατόρθωσαν να συγκροτήσουν την τάξη των αρχόντων, η οποία προοδευτικά συγκέντρωνε όλη την τοπική εξουσία στα χέρια της και διαχειρίστηκε κατ' αποκλειστικότητα τα κοινά μέχρι το 1821¹⁴.

«Το Σχολείο ελληνικών μαθημάτων», όπως λέγεται σε παλιό έγγραφο, συστάθηκε το 1768-1774. Καλύτερα οργανωμένη, υπήρξε η νεωτέρα αλλά επιβλητική Σχολή της Αγίας Τριάδος, η οποία στεγάζει σήμερα το δημοτικό σχολείο στο Μουσκιώνα του Κορθίου. Οι σχολές αυτές συνέχισαν να λειτουργούν και μετά την επανάσταση.

Στους τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας, λόγω της βελτίωσης της εκπαίδευσης, ανεβαίνει το πνευματικό επίπεδο του λαού και πνευματικοί ηγέτες, όπως ο σοφός Θεόφιλος Καΐρης και η αδελφή του Ευανθία Καΐρη, βοηθούν στην πνευματική αναγέννηση του έθνους¹⁵.

Το κύριο και πιο προσοδοφόρο προϊόν του νησιού είναι το μετάξι. Σχεδόν όλοι οι επισκεφθέντες την Άνδρο περιηγητές μιλούν γι' αυτό. Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα η παραγωγή ξεπερνούσε τα 10.000 λίτρα ετησίως. Την ίδια ποσότητα δίνει και άλλη πηγή για το έτος 1797. Γύρω στο 1793 λέγεται ότι εξήχθησαν 6.000 οκάδες μεταξιού. Άλλος επισκέπτης επαινεί την καλή ποιότητα του προϊόντος και παρατηρεί ότι η εξαγωγή του μεταξιού προσπορίζει σημαντικά κέρδη, τα οποία θα ήταν ακόμη υψηλότερα, εάν το νησί διέθετε κατάλληλο λιμάνι για ευκολότερη εξαγωγή. Η παραγωγή κουκουλιών εξακολουθεί να μειώνεται μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα, όταν μια ασθένεια των μεταξοσκώληκων φέρνει το οριστικό τέλος στην καλλιέργεια του μεταξιού. Λεμόνια και άλλα εσπεριδοειδή εξάγονται στη Θεσσαλονίκη, την Αθήνα και την Πελοπόννησο. Το κρασί αναφέρεται συνήθως μεταξύ των κυριοτέρων προϊόντων και εξαίρεται μάλιστα και η ποιότητά του. Το ίδιο ισχύει για το επίσης καλής ποιότητας λάδι. Η κατάσταση δεν διέφερε πολύ και τον 19^ο αιώνα.

Από το τέλος του 18^{ου} αιώνα η ακμή της ναυτιλίας της Άνδρου επέφερε νέες καταστάσεις στην οικονομία του τόπου και κατά την προεπαναστατική δεκαετία έχουν ήδη δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για ριζική ανακατάταξη στην κοινωνική δομή. Μαρτυρίες για ναυπηγήσεις ιστιοφόρων υπάρχουν μόνο για τα μετεπαναστατικά χρόνια. Λίγα χρόνια πριν το 1821 η πρόοδος και η ευημερία του ναυτικού κόσμου της Άνδρου σύντομα μεταβάλλει τη Χώρα σε καθαρά ναυτική κοινωνία. Ασφαλή τα πλοία της Άνδρου ενεργούν μεταφορές μακριά από το νησί. Τα κέρδη βεβαίως εισρέουν στον τόπο εφόσον πλοιοκτήτες και ναύτες ζουν μονίμως στο νησί. Όμως αργότερα, μαζί με την οικονομική βελτίωση της ζωής, η Άνδρος σαρώνεται κυριολεκτικά από την αστυφιλία. Το κακό άρχισε αμέσως μετά την κατοχή και εντάθηκε με την ακμή της ναυτιλίας και την εισροή του πλούτου στο νησί¹⁶.

14. Δ.Ι. Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981, σελ. 94.

15. Α. Χαριτωνίδου, *Άνδρος*, σειρά Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Μέλισσα, 1981, σελ. 7.

16. Δ.Ι. Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981, σελ. 160.

Από την αρχαιότητα μέχρι την εποχή της έλευσης των Βαυαρών στην Ελλάδα στα 1833 ο τρόπος «κίνησης» παρέμεινε ο ίδιος.

Σε γενικές γραμμές, τις μεταφορές τις εξυπηρετούσε η θάλασσα. Από τα λιμάνια προς την ενδοχώρα και αντίθετα η συγκοινωνία γινόταν με τα υποζύγια. Κάτω από αυτές τις συνθήκες δεν δόθηκε προσοχή στους δρόμους, που δεν ήταν τίποτ' άλλο παρά μονοπάτια, όπως τα χάραξε το περπάτημα ανθρώπων και ζώων¹. Οι χερσαίες αυτές μεταφορές παρακολουθούσαν και προσαρμόζονταν στο ανώμαλο γεωγραφικό ανάγλυφο γενικότερα της Ελλάδας και ειδικότερα της Άνδρου, όπως άλλωστε συνέβαινε σε όλες σχεδόν τις μεσογειακές χώρες². Η ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών δημιούργησε την ανάγκη διάνοιξης των δρόμων ανάλογα με τα οχήματα που χρησιμοποιούνται. Το 1946 ο γεωγράφος Henri Cavaillès, αναζητώντας την καταγωγή του δρόμου, αναρωτιέται αν ο δρόμος είναι «έργο κοινωνιών συγκροτημένων σε κράτη ή μήπως έργο ελεύθερο και αυθόρμητο ανθρώπων που ενεργούν χωρίς να έχουν συμφωνήσει προκαταβολικά». Είναι η πιο παλιά και η πιο καθαρή έκφραση των σχέσεων. Γεννημένος από την ανάγκη των ανταλλαγών, προσδιορισμένος στη χάραξη και τη χωροθέτησή του από τις συνθήκες του φυσικού περιβάλλοντος, είναι ωστόσο ένα ανθρώπινο δημιούργημα, που διαφοροποιείται ανάλογα με τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες και το επίπεδο πολιτισμού³. Ωστόσο, αν πράγματι, σε όλες τις περιόδους της ιστορίας του δρόμου η μορφή του προσδιορίζεται από το «επίπεδο πολιτισμού», στη σύγχρονη εποχή παρατηρούμε μια σχέση ανάμεσα στο οδικό δίκτυο και το σύγχρονο οργανωμένο κράτος. Έτσι, στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα η ιστορία του οδικού δικτύου, δηλαδή η πράξη της κατασκευής δρόμων, αποτελεί σημαντική καινοτομία σε σχέση με τα μέσα μεταφοράς που υπήρχαν έως τότε: καινοτομία γιατί μέχρι τη στιγμή εκείνη ο δρόμος δεν υπήρχε ούτε καν ως σκέψη⁴.

Η επισήμανση των δρόμων –μονοπατιών– όταν αυτά δεν είναι ορατά γίνεται κυρίως με βάση τις υπάρχουσες γραπτές πηγές (περιγραφές εκστρατειών, κινήσεις εισβολών, δρομολόγια ξένων περιηγητών), τα αρχαιολογικά κατάλοιπα (οικισμοί, οχυρωματικά έργα, επιγραφές) και τοπωνύμια. Η εξέταση του οδικού δικτύου κάνει δυνατή μία πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση και οικονομική-εμπορική πολιτιστική γνώση – και ταυτόχρονα αναδεικνύει τη σημασία που απέκτησαν ορισμένες πόλεις, οικισμοί, ακόμη και ολόκληρες περιοχές λόγω της στρατηγικής θέσης που κατείχαν στο δίκτυο επικοινωνιών.

Ανακεφαλαιώνοντας, σε γενικές γραμμές, τις μεταφορές τις εξυπηρετούσε η ακτοπλοΐα. Από τα λιμάνια προς την ενδοχώρα η συγκοινωνία γινόταν με τα υποζύγια διά μέσου των μονοπατιών. Τα μονοπάτια δεν ήταν λοιπόν παρά ο δρόμος έτσι όπως τον χάραξε το περπάτημα ανθρώπων και ζώων, λοξοδρομώντας από την ευθεία όταν το απαιτούσε η διαμόρφωση του εδάφους και χαράχθηκαν από την οξυδέρκεια και την επιλογή των υποζυγίων που ήταν ελεύθερα να διαλέξουν τον δρόμο τους⁵. Αυτοί είναι λοιπόν οι δρόμοι –μονοπάτια– για πεζούς και ζώα στην Άνδρο, προσαρμοσμένα στο εξαιρετικά ανώμαλο γεωγραφικό ανάγλυφο του νησιού, γεγονός που συνδέεται αναμφίβολα με την αυτοκαταναλωτική οικονομία που το χαρακτήριζε⁶.

1. Θ. Δεσποτόπουλος, «Η οδοποιία εν Ελλάδι από των Αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα», *Τεχνικά Χρονικά* 199, 1940, σελ. 255.

2. R. Capot-Rey, *Géographie de la circulation sur les continents*, Παρίσι 1946.

3. H. Cavaillès, *La route française, son histoire, sa fonction*, Παρίσι 1946, σελ. 5.

4. Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και Λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α., 1989.

5. F. Strong, *Greece as a Kingdom; or a statistical description of that country*, Λονδίνο 1842, σελ. 34. ...Ακόμη και τα πιο ογκώδη αντικείμενα του εμπορίου, όπως το κρασί ή το λάδι σε ασκία από δέρμα προβάτου, ακόμη και η ξυλεία, μεταφερόταν στη ράχη των ζώων, από την ενδοχώρα προς τα λιμάνια.

6. Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και Λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α., 1989.

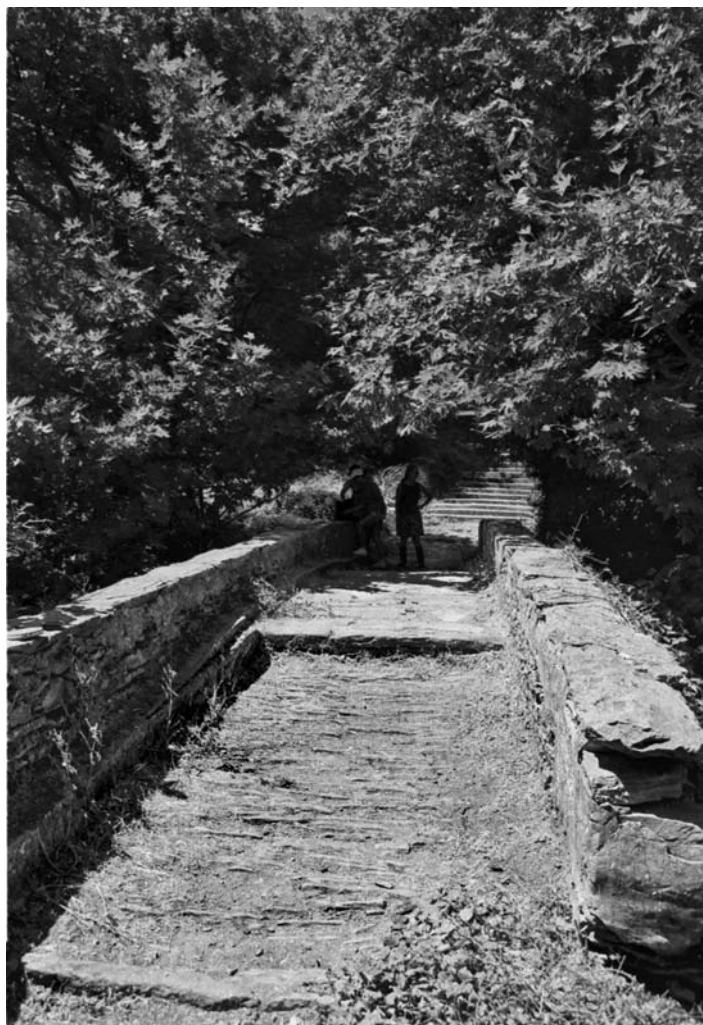
Αικατερίνη Ρεβιθιάδου-Τσότσου • Λίθινες τοξωτές γέφυρες της Άνδρου

Πάνω στο ρέμα Βαρίδι¹ του ποταμού Άχλα, βρίσκεται η γέφυρα της Βουρκωτής, η οποία αποτελεί τμήμα του ορεινού μονοπατιού που συνδέει τους οικισμούς Στενιές και Βουρκωτή. Πρόκειται για μια γέφυρα «κρυμμένη» στα πλατάνια, μήκους 14,20 μ. Το τόξο της είναι τμήμα κύκλου με άνοιγμα 8,50 μ. με κρέμαση 3,15 μ. και το πλάτος του ημικυκλικού ημικυλινδρικού τμήματος του θόλου είναι 2,65 μ. Είναι θεμελιωμένο σε γερούς βράχους του ρέματος. Το κατάστρωμα και τα

θωράκια έχουν υποστεί μικροεπεμβάσεις με σκυρόδεμα. Ανεγέρθηκε με δαπάνες του Επαμεινώνδα Εμπειρικού το 1932. Οι δρυς, οι σχοίνοι, οι δάφνες, οι σφένδαμοι, οι αγριοελιές και άλλα αείφυλλα δένδρα και θάμνοι δεν επέτρεψαν την ικανοποιητική φωτογράφιση της γέφυρας. Στον ορεινό αυτό οικισμό (620 μ. υψόμετρο) χρησιμοποιούνται πολύ τα τοξωτά ανοίγματα, «τα βόλτα», στις εξωτερικές όψεις κυρίων και βοηθητικών κτισμάτων².

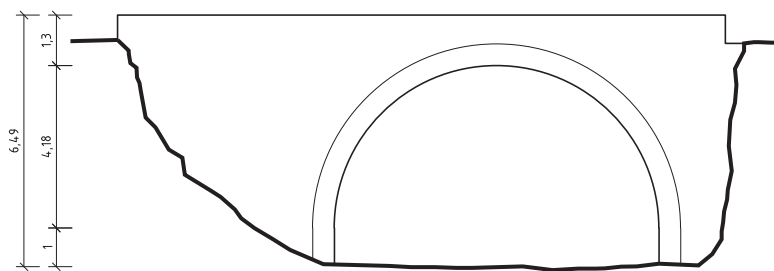
Όψη της γέφυρας από τα κατάντη του ποταμού.

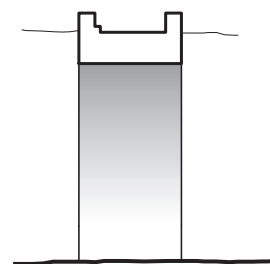
Το κατάστρωμα και τα θωράκια.

1. Δ. Π. Πασχάλης: «Η εν Άνδρω ιερά μονή Αγ. Νικολάου εις τα Σόρα», *Ανδριακά Χρονικά* 13, Έκδοση Ανδριακού Ομίλου, 1962, σελ. 22: ...Απέναντι από τη γέφυρα του Άχλα και προς Δυτικά βρίσκεται η θέση Βαρίδι. Στη θέση αυτή υπήρχε χωριό το οποίο ερημώθηκε από πειρατικές επιδρομές. Σώζονται ελάχιστα λείψανα σπιτιών του χωριού. Οι κάτοικοι μετά την καταστροφή (επτά οικογένειες), άλλοι μεν εγκαταστάθηκαν στην Βουρκωτή και άλλοι ίδρυσαν τον οικισμό Βαρίδι στην περιοχή του Γαυρίου. Η Βουρκωτή αναφέρεται από το 1566.

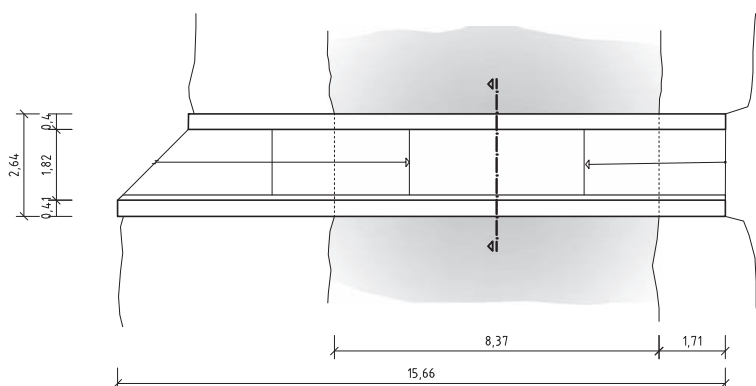
2. Γ. Λυγίζος, *Παλιά Αντρώτικα σπίτια*, Ι. Σιδέρης, 1983, σελ. 189. Παράδειγμα «βόλτου» στη βάση της «πάνω αυλής». Το τόξο είναι στο ένα άκρο της γένεσής του ελλειπτικό και στο άλλο άκρο λαβή κανίστρου (βλέπε χαράξεις σελ. 40). Φωτογραφία στην σελ. 101.

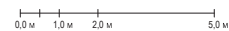
ΟΨΗ

ΤΟΜΗ

ΚΑΤΩΨΗ

Σπίτι στη Βουρκωτή το 1945, φωτογραφία από το βιβλίο του Γιάννη Λυγίζου.

Αικατερίνη Ρεβιθιάδου-Τσότσου • Λίθινες τοξωτές γέφυρες της Άνδρου

Ο χειμάρρος που τον σχηματίζουν στην ένωσή τους δύο άλλα ρέματα, από τα οποία και το όνομά του, χύνεται ανατολικά του νησιού κάτω από το χωριό Συνετί στο ακρωτήριο Κούρβουλο. Το πλακόστρωτο μονοπάτι που ενώνει το Κόρθι με τη χώρα τέμνει τα Διποτάματα με μία πέτρινη τοξωτή γέφυρα. Η κατεβασιά του από το Πάνω Κάστρο, Κοχύλου, είναι ορατή από τον αμαξιτό δρόμο και καλά διατηρημένη. Ήταν η κεντρική αρτηρία αγροτικής και εμπορικής εξυπηρέτησης ολοκλήρου του νοτιο-ανατολικού τμήματος της Άνδρου¹. Ακολουθώντας την κλήση της ρεματίας η γέφυρα ενώνει τη μεσημβρινή πλαγιά του βουνού με τη βορεινή ανάμεσα σε αγριοβελανιδιές, σχίνα, μουριές, συκίες που τις περισσότερες φορές κλείνουν τα περάσματα. Το μονοπάτι συνεχίζει προς Συνετί και καταλήγει στη Χώρα. Σήμερα χρησιμοποιείται από αγρότες που κατεβαίνουν στα χωράφια τους (υποκαλλιεργούνται) ή από περιπατητές ορειβάτες και φυσιολάτρες².

Το μήκος της γέφυρας είναι 12,60 μ. Το τόξο της είναι ημικύκλιο με άνοιγμα 4,96 μ. και κρέμαση 2,50 μ. Η κατασκευή του ημικυκλικού ημικυλινδρικού θόλου, πλάτους 2,78 μ. κατασκευάστηκε με τις συνηθισμένες σχιστόπλακες ακολουθώντας ξυλότυπο. Στο κατάστρωμα της γέφυρας υπάρχει έξοδος για την αποβολή των όμβριων υδάτων, είναι σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένη η επίστρωση με μεγάλου μεγέθους σχιστόπλακες, τα θωράκια είναι μισοκατεστραμμένα και επισκευασμένα πρόχειρα. Τα ακρόβαθρα εδράζονται σε γερά βράχια και είναι καλά δομημένα, το συνολικό ύψος τους είναι 7,80 μ. Η φωτογράφιση ήταν πολύ δύσκολη, χωρίς καλό αποτέλεσμα εξαιτίας της πυκνής βλάστησης και του ανώμαλου εδάφους. Η περιοχή των Διποταμάτων έχει κριθεί «περιοχή ιδιαίτερου φυσικού κάλλους». Είναι καταφύγιο πλήθους ζώων και πουλιών που μαζί με την πλούσια και υπέροχη βλάστηση, δημιούργησε στη φαντασία των ανθρώπων διάφορες διηγήσεις³. Για το νησί τα Διποτάματα είναι η περιοχή των νερόμυλων.

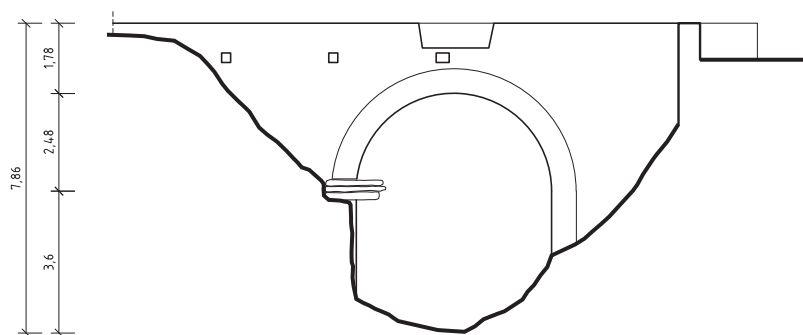

Όψη από τα ανάντη του χειμάρρου.

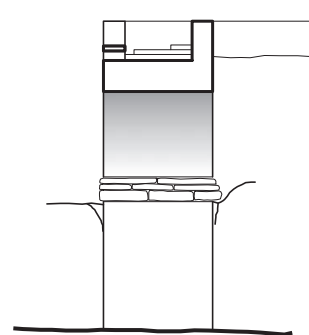
1. Δ. Π. Πασχάλης, *Ιστορία της Νήσου Άνδρου*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2004, σελ. 135.

2. Ε. Τσενόγλου, Σ. Νομικός, «Διποτάματα Άνδρου. Πρόταση για ένα Οικομουσείο Υδροκίνησης», *Εθνογραφικά* 6, Ναύπλιο: Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, 1989, σελ. 98.

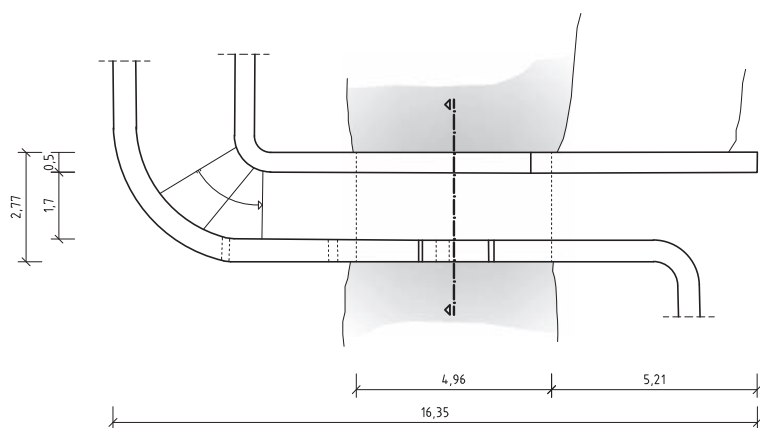
3. Ι. Κ. Βογιατζίδης, «Γλώσσα και Λαογραφία της Νήσου Άνδρου», *Ανδρικά Χρονικά*, εκδόσεις Ανδριακού Ομίλου, 1956, σελ. 234.

ΟΨΗ

ΤΟΜΗ

ΚΑΤΟΨΗ

Το κατάστρωμα με ένα μόνο θωράκιο.

Όψη από τα ανάντη του χειμάρρου,
μαζί με θωράκιο και κατάστρωμα.